פתח דבר

הזכאות לתעודת בגרות היא תנאי הכרחי ללימודים מתקדמים ולתעסוקה במקצועות רבים. תעודת הבגרות מסכמת את שנות הלימודים שהושקעו בתלמידים, ולאיכותה השפעה רבה על מסלול התקדמותם ועל עיסוקם העתידי של הבוגרים. מסיבות אלו יש עניין לבחון לא רק את שיעור הזכאים לתעודת בגרות בכלל ובקבוצות אוכלוסין שונות בפרט, אלא גם את איכותן של תעודות הבגרות, כפי שהיא משתקפת במספר המקצועות המוגברים, בציונים ועוד. יתר על כן, יש עניין בהבנת המכשולים בדרך לתעודת בגרות ובבדיקת הישגיהם וכשליהם של אלו שאינם זכאים לתעודה. עבודת מחקר זו עוסקת בשאלות אלה תוך הדגשת איתור פערים בהישגים הלימודיים הקשורים לרקע הדמוגרפי ולתנאים הסביבתיים-לימודיים של התלמידים.

לצורך מחקר זה נבנה מאגר נתונים מקיף וייחודי, המשלב נתונים מלאים (לא מדגמיים) לגבי כל תלמיד ותלמיד, מוריו והמוסד החינוכי שבו למד. על ידי שילוב של נתונים מקבצים שונים (תלמידים, מורים, בתי ספר) נעשה ניסיון, לכל אורכה של העבודה, לנתח ולהעמיק בנתונים באופן שיאפשר לצלם תמונת מצב ולהסיק ממנה מסקנות.

השיטות שבהן השתמשנו כדי לנתח את היקף הנתונים האדיר הן רבות ומגוונות: לוחות, תרשימים וניתוחי רגרסיה.1 במטרה למקד את המסקנות ככל האפשר חילקנו את כלל האוכלוסייה לשלוש קבוצות: יהודים; ערבים; דרוזים. בתוך המגזר היהודי עצמו בוצעה חלוקה לעשר תת-קבוצות שונות המסמנות את מוצא התלמיד: מזרחי, מערבי, יליד הארץ וכד'. כמו כן, ניתחנו את הנתונים לפי מגדר.

המסקנה העיקרית של המחקר, העוברת כחוט השני לכל אורכו, היא שהמגזר היהודי מגיע לכאורה להישגים טובים יותר ממגזרים אחרים בשלבים השונים. שיעורי הניגשים והזכאים לבגרות וכן שיעור המצטיינים במגזר היהודי גבוהים יותר משיעורם במגזר הערבי. ואולם, נמצא כי הפער נובע מתנאים סביבתיים בלבד. בתוך המגזר היהודי, תת-הקבוצה החזקה ביותר היא ילידי ישראל דור שני ואילך, ו"המעורבים" (שאחד מהוריהם נולד במדינה מזרחית והשני במדינה מערבית). אחריהם התלמידים ממוצא מערבי, ולבסוף התלמידים ממוצא מזרחי.

נמצא כי גודלם האופטימלי של בתי הספר הוא הבינוני, כלומר בתי ספר המונים 600--1,000 תלמידים. ממצא זה נכון כמעט לגבי כל החתכים שנבדקו. בית ספר בגודל כזה מסוגל לאזן בין מתן יחס אישי לכל תלמיד מחד גיסא לבין ניצול משאבים מוצלח יותר המאפשר העשרה לתלמידים מאידך גיסא.

רמת ההשכלה של המורים נמצאה חשובה באופן מובהק להצלחת התלמידים — ככל ששיעור המורים בעלי תארים מתקדמים גדול יותר, כך הצלחת התלמידים בפרמטרים שנבדקו רבה יותר. לפיכך הגענו למסקנה, שרצוי כי לפחות רבע מן המורים בבית הספר יהיו בעלי תואר שני.

מבחינת המגדר נמצא כי מספר יחידות הלימוד שלומדים הבנים גבוה מזה שלומדות הבנות, אולם הציון הממוצע של תעודת הבגרות של שני המינים זהה כמעט. ניתוח סטטיסטי בשיטת הרגרסיה הראה כי בנטרול כל המשתנים האחרים שיעור הזכאות לבגרות אצל הבנות גבוה יותר באופן מובהק מאשר אצל הבנים. תוצאה זו תואמת ממצאים "נאיביים" יותר שנמצאו בחלוקת הזכאים לפי מגדר. בדיקת נתוני התלמידים הלא-זכאים ופילוחם לקבוצות העלו כי הסיבה המרכזית לאי-זכאות תלמיד היא היעדר ציון בגרות במתמטיקה (כ-66% מהתלמידים), והסיבות הבאות אחריה הן היעדר ציון בגרות באנגלית (44%) והיעדר ציון במקצוע מוגבר כלשהו (40%). יש לציין כי במגזר הערבי והדרוזי, האנגלית היא מחסום גדול יותר לזכאות מן המתמטיקה, אולם לא בפער גדול.

עבודה זו, המאפשרת הצצה ב"חלון" נתונים של ארבע השנים 1997—2000 תוך ניתוחם המפורט, מדגימה ומדגישה את התועלת הטמונה במחקרים במתכונת דומה, אשר יאפשרו לבדוק את מצב החינוך ב"חלונות" זמן שונים. עבודות אלו יאפשרו לבחון את השפעתם של צעדים שונים על מערכת

החינוך, כגון יישום המלצות דוח דוברת והוספת מועדי ב לבחינות בגרות מסוימות. אמצעי בקרה כגון זה הוא חשוב ואף חיוני למערכת החינוך ומן הראוי למסדו כדוח שנתי או דו-שנתי.

תודתנו נתונה למשרד החינוך, התרבות והספורט, אשר סיפק לנו את הנתונים המאלפים, ולעמיתינו במרכז לצדק חברתי ע"ש יעקב חזן ובמכון ון ליר בירושלים על סביבת עבודה נעימה ותומכת. תודה מיוחדת לד"ר מומי דהן על הערותיו המועילות והמאירות לגרסה קודמת של החוברת.

שמואל שי

מכון ון ליר בירושלים, ספטמבר 2005

1 ניתוח סטטיסטי של ההשפעה הייחודית של כל תשומה ותשומה על שורה של תפוקות (זכאות, יחידות לימוד וציון סופי בבגרות).